

ЖИВКО БУРКОВИЋ

ЊЕГОШЕВО ПЈЕСНИЧКО БИЋЕ У РАНОЈ ПРЕПИСЦИ

Његош је тројство — пјесничко, религијско, политичко. И од првог уласка у јавни живот његово младо и незрело духовно биће било је стално усредсређено на успостављање тог тројства као јединства. Сасвим евидентно то се може пратити у Његошевој раној преписци и то у сном сегменту те преписке у коме је највише исповиједно искрен, отворен и непосредан.¹

А све је почело 20. октобра 1830. године, дан послје сахране Петра I. Тога дана, на скупштини пред Цетињским манастиром, прочитан је тестаменат Петра I, кога су Црногорци одобрили са још два писана документа — „потвржденија“ — о прихватању тестамена и о избору Рада Томова Петровића за насљедника и намјесника на црногорском престолу. И одмах потом обављен је чин увођења у владарско и свјештеничко звање, тако што су главари потврдили избор потписом и приступили руци новоизабраника, који је пред њима стајао у свјештеничкој одежди. Увођење у трећи чин — пјеснички чин извршено је много раније у епиској гусларској средини породичног дома, а особито интензивирано у трогодишњој Сарајлијиној пјесничкој школи на Цетињу. Дакле, све до овог судбоносног момента Његошев дух је највише био преокупиран пјесничким заносима и узлетима.

Тог прекретничког дана Његошева пјесничка узнесеност морала се приземити и преоријентисати на сасвим конкретне и неодложне друштвене и државне потребе и задатке. Прва обавеза на спољно-политичком плану је била да се Русија — црногорска заштитница и узданица — обавијести о смрти Петра I и о

¹ Овдје се прије свега мисли на 12 Његошевих писама из 1830. г. упућених Јеремији Гагићу (П. П. Његош: Писма I, VII књига, Просвета, Београд, 1951, стр. 7—32). Сви цитати из ових писама биће узети из овог издања.

избору новог владара. Обавјештења су могли послати црногорски главари у име црногорске скупштине, или пак, Симма Милутиновић Сарајлија, који је поменутом одлуком именован за секретара народа црногорског, а уз то је имао велико искуство и знање у овој врсти комуникације са свијетом. Ипак, то неће урадити нико други него управо тек изабрани седамнаестогодишњи насљедник, вјероватно снажно подстакнут од својих сродника и сарадника да од првог дана дјелује као владар и као најодговорнија и најистакнутија личност црногорског народа.

Али како учинити тај први корак без припреме и без неопходних политичко-прагматичних и дипломатских знања и искустава? Алтернативе није могло да буде — у њега су главари вјеровали и он је морао да напрегне све своје духовне силе и искористи доста скромно епистоларно умјеће стечено у стричевој канцеларији. И заиста, у манастирској тишини и у близини још свјеже хумке свога претходника, Његош је 22. октобра 1830. године сачинио два писма, два привијенца свог политичког представљања и дјеловања.

Садржај и структура писама Јеремији Гагићу, руском вицеконзулу у Дубровнику и Матеју Вучићевићу, поријеклом Црногорцу, који се налазио у Русији, показују не само тренутно душевно стање Његошево, већ откривају и неке дубље и богатије душевне слојеве који су покренути датим догађајима. У овом смислу нарочито је илустративно писмо Јеремији Гагићу. Поред оквирног епистоларног шаблона, оно је у односу на писма ранијих црногорских владика и насљедника на црногорском престољу, потпуно нов, неуобичајен начин ове врсте општења. Оно је, наиме, требало да буде једна мање или више вјешто срочена епистола-обавјештење, али је својим укупним склопом попримило полифонијско-пјесничку структуру и смисао.

Наиме, писмо се структурира као *болан извјештај о смрти стрица, сажета оцјена о личности умрлог, потресни опис жалости и стања у Црној Гори, искрена молба за савјет и утјеху и одмјерени израз поштовања адресату, а што је најважније, у центру свега тога као доминанта израња својеврстан аутопортрет самог аутора писма. У свим тим назначеним околностима, аутор себе види „тобожњијем и јаднијем намјесником и худијем насљедником“, а на љествици сјетних и болних у Црној Гори, исповиједно констатује „да је бескрајно најтеже мени преуцвијеленоме, ни дозрелу ни доспремну“. Очигледно, читаво писмо дјелује као голема јадиковка са снажним подтекстовним набојем, али смисаони потенцијал његов се прелама кроз наглашену самоминимизацију. Минимизира ли млади насљедник себе у паралели са почившим владиком и у складу са хришћанским начелом о ништавности човјека на земљи, или је то ганутљива управљеност к срцу човјека од кога у многоме зависи први кораци на политичкој сцени. Или је контрасна слика о својој незрелости за наметнуту му дужност елеменат више у истицању*

култа стрица, или су негативни квалификативи унапријед оправдавајући разлози несигурним и неизвјесним политичким потезима, или је то све скупа и више од тога, није извјесно као што би се могло помислити. Оно што је извјесније, то је да је врло тешко скоро немогуће у мање редака понудити више различитог, чак и хетерогеног а опет уравнотеженог и повезаног садржаја и имплицираних порука, те није ни чудо што су истраживачи сумњичили аутентичност овог писма као и оног Матеју Вучићевићу.²

Управо због овакве структуре и оваквих значењских импулса, њега није могао нико други да напише него млади наследић, јер је очито да из писма проговара болно узнемирани пјесник, који већ мора да буде и трезвени политичар; оно је исповијед вјерника, који мора да претендује и на дипломатску вјештину контактирања. У сваком случају базичан јем документаран текст пјесничке нарави и структуре, наравно сапет у епитоларни рам и проширен пост фестумским обавјештењима.

Међутим, текст другог писма, насталог истог дана, иако је у извјесном смислу допуна интерпретираног, нарочито по томе што се и његов садржај склапа на мозаичко-сугестиван начин, ипак он поприма више политичко-прагматични него исповиједно субјективни тон и смисао. Тежиште му је на даље односе Црне Горе и Русије и на улози коју у тим односима треба да одигра Матеј Вучићевић. Оно је, можда, најпривлачније по завршној политичкој сентенцији, преко које се исказује самосвојна релација и однос на линији народ-владар, а која гласи: „Народ је растројена духа, а ја премало могућствен“. Тако се интензивна сензибилност артикулисала у политичку сентенцију.

Ова писма, као и још 11 писама Ј. Гагићу, колико их је сачувано из тог посљедњег квартала 1830. године, поуздана су илустрација Њеошевих унутрашњих превирања и судара између још увијек раздвојених и супротстављених порива пјесничке, религијске и политичке нарави, а особито између емоционалних сила које навиру и политичких резона и обзира који се морају поштовати. Показује се, наиме, да су ова писма настала не само као потреба тренутка и изнуђене реакције на дату прагму; већ и као одзив на нека дубља, суштственија и унеспокојавајућа стања ауторове душе. И што је нарочито евидентно, она сеизмографски прате и региструју Његошеве танано осјетљиве душевне покрете и вибрације.

Наредно писмо Гагићу, писано свега два дана послвије ових пјесничких мозаика, показује се као врста превладавања унутрашњих немира, јер се у њему сажето и разложно обавјештава Гагић о црногорској скупштини. Можемо га схватити као покушај

² Такву сумњу су, примјера ради, изразили Н. Банашевић и В. Латковић приређујући Његошева изабрана писма у оквиру *Цјелокупних дјела*, Београд, 1967. године.

да се смирено, без страсти и узбуђења, комуницира. Таквим тоном започето је и треће писмо Гагићу (30. XI т.г.), али укупна структура и овога писма обзнањује даљу продјелност Његошевог духовног склопа, наравно са тежњом и усмјерењем на политички терен и политичку ефекцију.

Наиме, да би допринио што већој увјерљивости порука датих у тестаменту Петра I, Његош у форми дијалогизованог приповиједања слика задњи разговор са почившим владиком. Дијалогизирани приказ је обликован тако да заиста поприма умјетничко-литерарно обиљежје. Ево тог дијалога:

— Господару, виђу да ћете умријет, него шта ћу ја сад? А он се усправи и сједе на постељу, па ми почне говорити. — Ја ти сад не могу помоћ ништа, но ти ево најпоследње ријечи от мене: моли се Богу и држи се Русије!

Овако срочена усмена порука са поентираним завршетком поред тога што документује тестаментарне садржаје и имплицира и до пословичности сажима политички програм будућег дјеловања новоизабраног наследника, она још показује да Његош не може тако лако да пређе на суве и једносмјерне формулације политичког жаргона. Па и кад покуша да образложи овако литераризовану поруку, он убрзо падне у занос и инвокацију према Русији, те се пода пјесничком исказу. Јер, сâма помисао на опасности које његов народ вребају с турске стране, призове у сјећање рат између Русије и Турске (1828—29), о коме је и сам испјевао своју до тада најдужу епску пјесму,³ те га све то доводи у химнички занос, који последице констатације да је Русија „све славјанство прославила, а све турство унизила“, врхунари у апострофу Русији: „Рос, глава Славјен, под покровитељством свевишњаго!“ У овој апострофи по први пут је извршен сретан спој политике, религије и пјесничтва. Ипак, млади наследник увиђа да овакав начин комуницирања није чисто дипломатски, па плашећи се негативног утиска код Гагића, он поново прибјегава минимизирању својих политичких способности — извињава се Гагићу што га обеспокојава, како каже, „мојијем краткоумијем и неученошћу мојом“. На тај начин Његош сустиже и пригушује ону врсту исказа који је за њега најприроднији и који је адекватан његовом пјесничком бићу. Зато је наредно писмо Гагићу, писано истог дана, тј. 30. X т.г. чисто практично-политичког карактера и као да наговјештава радикалнији преокрет у духовној супституцији младог наследника. Оно је заправо језгровит приказ стања у Црној Гори и назнака основне политичке оријентације и потреба црногорског народа у том тренутку.

И пето писмо од 4. XI т.г., као одговор на Гагићево има сличну структуру и намјену, чак указује на то да се млади на-

³ То је „Нова пјесна црногорска о војни Русах и Тураках“, објављена у „Пјеванији“ С. М. Сарајлије, Будим, 1833.

сљедник политички убрзано стабилизује, те да је у новој улози добио одређено самопоуздање, по Гагићу нехотимично али ипак јасно ставља до знања до које ће се мјере толерисати евентуални изазови непријатељским сила у окружењу. Каже му: „Колико гођ је Вама мило и пријатно да у нас мир, тишина, послушеније и уредност сушћествујут, толико се и ми свијем силама о томе старамо и трудимо. Особито Вам хвала на ваше кратке а зреле совјете, које ћу ја старат се посљедовати, ема ако узоће и сусједи“ (подвуклао Ж. Ђ.). Усуђује се погом да волуменизира политичке оквире кретања Црногораца Вучићевића и Вукотића, будућих представника врховне црногорске власти, позивајући се опет на унутства која им је дао његов претходник. Извјесно, он је у овом писму изложио сасвим јасне и недвосмислене погледе свог политичког дјеловања и дјеловања будуће црногорске власти.

Могло би се помислити да је од овог писма наративно-пјеснички исказ у службеној комуникацији коначно потиснут и да се насљедник за врло кратко вријеме ослободио унутрашњих душевних превирања и ушао у стабилније стање политичког рада. Ипак и у овом писму хотимично или не, уинтеприсана је једна врста умјетничког исказа, тј. цитирана је на руском језику језровита мисао, која није ништа друго до варијација оне усмене поруке Петра I и оне пјесничке апострофе Русији. Она гласи: „Тесно ми отвсјуду, но Бог и Россија, надежда наша, кого убојимсја“ („Стијешњен сам са сваке стране, али су нада Бог и Русија, кога ћемо се (Бога) бојати“). Уистину, ова максима указује на насљедникову тежњу не само да се користи и руским језиком у политичкој комуникацији, већ и неодолјиву унутрашњу потребу да језровите умјетничке максиме ставља у службу те комуникације. Поред наративних и пјесничких секвенци ово је трећи облик из сфере књижевно-умјетничких исказа који се користи у строго намјенској службеној преписци.

И наредно писмо Гагићу од 19. XI т.г. поред израза захвалности на пажњи и савјетима и обавјештења о новчаним трансакцијама од помоћи коју пружа Русија, у свом средишњем сегменту садржи пјесничку апострофу Црној Гори, садржински аналогну оној Русији из трећег писма Гагићу, а формално још изразитијој и наглашенијој. И ова апострофа је дводјелна — састоји се из уводног и поентираниог дијела. И док се у припремном назначује стање у Црној Гори у постојећим условима, у оном другом пјеснички занос је снажно поентиран, чак и спољашњим пјесничким средствима — паузама, римом, интонацијом. Та апострофа гласи:

... и праг Церне Горе,
 као и све њено зданије домовишча,
 од претврдог је камена...
 од вијека се крши,
 а довијека траје!

Извјесно, пјесникове будуће визије Црне Горе, било у преписци, било у пјесничким дјелима, било у разговору са људима који су о томе оставили запис, као да су утемељени на овој пјесничкој апострофи, коју је седамнаестогодишњи наслједник уградио и службено писмо руском вице конзулу у Дубровнику.

Гледано у цјелини, ових шест писама Ј. Гагићу и оно М. Вучићевићу, које је млади наслједник написао за испуних мјесец дана свог политичког дјеловања са владарске столице из Цетиња, недвосмислено упућују на закључак да је, схватајући са свом озбиљношћу и одговорношћу своје обавезе, ставио све своје духовне и физичке снаге у службу своме народу како би сачувао мир и приступио стварању облика државне власти с циљем да се створе услови за излазак овога народа међу друге слободне народе. А основне покретачке импулсе тој снази еминирали су пјеснички пориви усмјерени прије свега на два инспиративна мотива — *Русију*, у том моменту послије Бога једину наду и узданицу, и *Црну Гору*, која све више постаје Његошева судбина и идентификација.

Убрзо погом, односи са сусједима, посебно с Аустријом, кренули су непожељним током и привидни мир и спокојство, замијењени су јаким узбуђењем и напетостју, што је евидентно у наредном писму Гагићу. Аустрија је, наиме, послала људе и новац да узбуди и замути Црногорце, затражила је да јој се врате манастири Стањевићи и Маине, који су тобоже њена својина, дати само на услугу Петру I, а уз то је подстицала гувернадура Бука Радоњића да се докопа црногорског престола. Његошево писмо Гагићу од 21. XI т.г. уствари је кулминација оних индиција и наговјештаја која садрже претходна писма, и у њему је Његошево пјесничко биће највидније.

Наиме, у контексту тих нових неприлика и околности, у којима је доведено у питање не само његово мјесто наслједника, него и слобода и мир у Црној Гори, Његош се једним повиченим тоном одређује и према Русији и према Аустрији, и још чврћије и упорније него раније апострофира Црну Гору и сагледава сопствени незавидни положај у свим тим процесима. Иако Црну Гору види као „славено-сербску сиротицу“, а Црногорце гледа „како на недораслу сирочад послије смрти отца и мајке, без опекуна и бранитеља, остављену на произвол слијепога случаја и неумитне судбе, паче ли политическе злобе, пакости и ненависти“; а себе „у отчајанију“, ипак, поред свег јада и песимизма који су га опхрвали, не губи наду у Бога и Русију, па пркосно и са неким оптимизмом бола поручује Гагићу: „За ово све у Бога се и Русију надамо да нас хоће заступити и не дат њима у вражду заплети се како ишту они и како предвиђамо и предобзнањујемо Вас да ћемо негда и у то принуђени бити, зашто њихово уштерпкавање (наношење штете) не престаје док нас живе и поблизу чују, док нас без ништа оставе или покоре, које ће тад учињет кад Црногорце свеколике ископају и горе и

крше све у равну земљу претворе. Но и тадер бисмо се итекар још упитали шта је колико чије јер бисмо још Црногорци, Србади, Словјани ли били и остали“.

Поред тога што је ово писмо израз Његошевог тренутног болног преживљавања неприлика у односима с Аустријом, које Црногорци ничим нијесу изазвали, оно очигледно упућује и на сазнање о зачетку једног дубљег и драматичнијег посимања Црне Горе и владара у њој. Заправо, оно већ садржи неколико коријених знака за будућа пјесничка оваплоћења чувених монолога у зрелим пјесничким дјелима. Ту се читује приметак личне људске драме младог насљедника из које је касније могуће било изњедрити богати и вировити лик владике Данила. Наравно, требало је још пуно муке претурити преко главе и написати хрпу болних писама и створити низ пјесничких дјела, док се дошло до лика владике Данила у *Горском вијенцу*.

Али одмах иза овог пјесничког поринућа, као по неком неписаном правилу, Његош испливава на терен политичке трезвности и обазривости, па се у наредном писму Гагићу (22. XI т.г.) обраћа смиренијим тоном и са мање литерарних елемената у изразу, — иако примјењује и нарација и говори о врло деликатном и значајном питању — о узимању на одговорност гувернадура Радоњића од стране црногорских главара због тајне сарадње са Аустријом и подривања положаја самог насљедника. И писмо од 30. новембра нема литерарну тензију, јер се Гагић само информише о преписци коју је водио са которским комесаром Мартелинијом око поменутих манастира.

Но, као што је Иво Андрић једном примијетио да код Његоша „све чудесном брзином прелази са оног вишег плана на нижи и са нижег на виши“,⁴ то се ево већ примјењује на старту, када још није имао довољно времена да пронађе себе у новој улози. Знаци тог прелаза из нижег у виши план духовног општења видљиви су и у наредном писму Гагићу од 10. XII т.г., у коме се примјењује врста литерарне нарације да би се руском вицеконзулу, на једном карактеристичном примјеру, што изразитије показао став Црне Горе и Црногораца према аустријској подривачкој политици и још једанпут потврдила непоколебљива везаност за Русију.

Насликан је, наиме, сусрет и разговор анонимног Црногорца са такође анонимним аустријским генералом. Иако је опис репортажног карактера (Његош увјерава Гагића „да је све ово истина била“), он својом једноставношћу и пластичношћу дјелује као заокружена и дограђена прича са карактеристичном поентом. Указаћемо само на њен завршни дио, Црногорац се од збуњеног генерала опрашта на сљедећи начин: „Господине, ми знамо те људе, али божја ти вјера, ја ти истину кажем, да смо

⁴ Иво Андрић: Његош као трагични јунак косовске мисли, Есеји II, Београд, 1976, стр. 21.

воли ми сви остали Црногорци и Берђани погинут и да ни се траг затре него преварити цара росојскога и назват се издајници отечества и уљест под цесаром, зато ми нијесмо ништа крв пролијевали откâ ни је траг него зато само да не будемо под јармом турским и латинским, и остани збогом!“ Ово је илустративан примјер Његошевих могућности наративног исказа у раној фази развоја његовог умјетничког бића.

И наредно писмо Гагићу од 20. XII т.г. садржи одређене сегменте литерарности, нарочито у средишњем дијелу, у којем се употребљава и народна пословица — *Чија је сила, тога је и правда*. Чак би та пословица могла послужити као наслов пасажу који из ње слиједи, а који је дат на есејистички начин.

Завршно писмо Гагићу за ову годину од 29. XII 1830. године нема експлицитних литерарних исказа, али има одређене подтекстовне индикације. Карактеристично је по томе што на извјестан начин сумира дотадашњу преписку и сарадњу и у њему се са пијететом исказује захвалност и благодарност Гагићу за све што је учинио на плану те сарадње. Важност овог писма је наглашена тиме што је дозирано уочи највећег православног празника — Божића, а то је по Његошу „рожденство спаситеља миров“. Везивање овог писма за божићни празник, иницира питање: не крије ли се можда већ овдје заматак оне идеје о улози Бадње вечери и Божића из *Горског вијенца*, као финала свих дотадашњих борби и побједа од Косова, у којима је васкрсла Црна Гора и њена слобода, по аналогији као што је Христово рођење и жртва симболично најавило васкрс и спас човјечанства. Но, све су ово неки далеки наговјештаји и могуће индикације, што ће се током убрзаног духовног сазријевања стваралачки потврђивати у пјесничким дјелима.

Поред овог, у овом завршном писму, као сумару четворомјесечне преписке с Гагићем, Његош је наглашено употријебио религиозну компоненту у политичке сврхе, јер сав подтекстовни набој креће у том правцу, па Гагићу не може пружити адекватну похвалу и награду, али зато „отац небесни своје вјерне и драге платит ће и наградит и до гроба за гробом“.

Дакле, свих 12 писама Гагићу окренути су, с обзиром на њихове садржајно-идејне компоненте и примарне интенције, на конкретна и горућа друштвено-политичка питања, те су у том смислу документарни материјал о првим мјесецима спољно-политичке активности младог насљедника. Међутим, она су исто толико значајна и по томе што експлиците или имплиците откривају сву сложеност и богатство духовног устројства младог владара, гдје се показује, да је Његош: *по славању прије свега пјесник, по образовању духовник, а по обавези и силом прилика политичар*. Ипак, положај вође црногорског народа представљао је, како је и раније истицано, с једне стране, опраничавајући фактор слободном пјесничком размаху, али у исто вријеме и фак-

тор пјесничког усмјеравања и интензификације, с друге стране, на шта упућује и ова преписка.

У раној фази сазријевања у политичара, Његош се служио свим расположивим средствима комуницирања и дјеловања. У преписци са најприснијом и најзначајнијом спољном личношћу из тог периода — Јеремијом Гагићем — Његош је употребљавао четири врсте исказа који носе умјетничко-литерарно обиљежје — пјеснички, наративни, есејистички и гномички. Пјеснички исказ је долазио до израза особито у моментима кад је насљедник био најдубље потрешен датим догађајима (стричева смрт, аустријско уплитање у унутрашње ствари Црне Горе), наративни онда кад је требало да буде што убједљивији и пластичнији у презентовању својих погледа и ставова, док је гномичност и есејистичност карактеристика његовог укупног вербалног односа према животу, па и према датој политичкој стварности и датим односима.

Литерарност писама упућених Гагићу посебно је уочљива у поређењу са његовим писмима из истог периода упућених другим личностима. У два писма Микелу Мартинелију, аустријском комесару у Котору, Његош је одмјерено хладан и оштар у аргументацији и одбрани црногорских интереса и црногорске територије; сасвим службен тон има и писмо кнезу Милошу Обреновићу У приписци са добронамјерним људима — архимандритом манастира Савина Макаријем Грушићем и протопрезвитером Јаковом Поповићем из Трста, он је благодан и достојанствено суздржан, док се у Посланици Бјелопавлићима потпуно наслања на посланице Петра I.

Може се такође примјетити да је доста честа употреба славенизама много присутнија у писмима која су литерарно обојена, што је вјероватно условљено дотадашњом лектиром и потешкоћама и отпорима преласка са усмене на писану комуникацију. Једино када употребљава наравицу или сентенцију, остаје близак изворном народном стваралаштву. Такође није случајно што се на најосјетљивијим и најсензибилнијим мјестима у писмима Гагићу служи, поред ћирилице и латиницом, поред матерњег и руским језиком.

Из свега реченог произлази да су се у младом насљеднику, долазећи на најистуреније мјесто свога народа, у једном од најпреломнијих периода његове историје, покренуле као лавина све духовне снаге и сва знања и умјећа, која је у том моменту посједовао. Пјесничке снаге у његовом духу биле су свакако најмоћније, па су незаобилазно морале доћи до изражаја и у службеној преписци, иако је она по свом карактеру без литерарних претензија. Али се та димензија у њима због наведених разлога једноставно није могла избјећи.

Са данашње дистанце, ова писма су у односу на остала из овог периода, најинтересантнија и значењски и изражајно најбогатија. Она су најљепше огледало Његошевог младог и још у-

вијек тродјелног духовног бића, које улази у јавни живот, али су, што треба посебно истаћи, и поуздани индикатори за потпуније разумијевање настанка и стасавања његовог пјесничког дјела.

Živko Đurković

L'ÊTRE POÉTIQUE DE NJEGOŠ DANS LA CORRESPONDANCE PRÉMATURÉE

Résumé

Les réflexions de l'être poétique de Njegoš sont arrivées à l'expression dans son officielle correspondance prématurée (du 22 octobre 1830 jusqu'au janvier 1830) en particulier dans les lettres à Jeremija Gagić.

Dans les lettres de cette période à Gagić on découvre quatre formes de l'expression littéraire — poétique, narrative, d'essai et gnomique.

Le caractère littéraire de lettres indiquées registre toute la complexité de la structure spirituelle du successeur de dix-sept ans dans laquelle les aiguillons poétiques jouent un rôle accentué et une grande force d'impulsion.

Ce travail est un essai de montrer plus détaillé cette caractéristique de la correspondance prématurée de Njegoš plus qu'on a fait jusqu'à présent dans la littérature sur Njegoš.